

Республика хүнү, Наадым-2017 байырлалдарны демдеглээни

КОЧЕТОВ СУУРДАН ЭГЕЛЭЭН

Август 13-те Танды кожууннун Кочетов суурунга Тыва Арат Республиканын тургустунганын чарлаа-а болгаш бирги Конституцияны ол алганынга тураскааткан чыгыг хемчеглер болган.

21 чылдың август 13-16 эринде бүгү Тываның аңгы-кожууннарындан араттар, нар Суг-Бажы суурга (Кочетов суурун оон мурнунда ады) чыгып ш. Тываның төөгүзүнде эң-не айгы Танды Тыва Улус деп күрүнени тургускаш, оон хойлузун — Конституция-улап алган. Оон бээр ам тозан чыл эрткен. Тыва Арат Респуб-Кочетов суурга тургустунган да республика хүнүнге турас-дан байырлыг хемчеглерниң чыгы чыл санында-ла оон эри чаңчыл апарган.

Республиканың ол-бо кожуун-дан төлээлер Кочетов суурда Кочетовка удурткан Кызыл Кочетов отрядының штавы музей-бажыңның чанын-агып келгеннер. Аңаа Тыва Республиканың Дээди Хурал дар-К.Т. Даваа тус-тус кожууннар-агылган чонга, хоочуннар-агыш малчыннарга ТР-ниң Ча-аштыңы Ш.В. Кара-оолдун ээинден Наадым болгаш Рес-ка хүнү ийи дакпыр байырлап шытыр чылыг сөстөр-биле чедирип, ырак-чооктан келген ларга четтиргенин илереткен. Байрлалга аңгы-аңгы кожуун-агып чыгып келген чон турас-ар чанынга чыскаалыпкаш, ашкын минутадын чарлап, че-салыр езулал кылган соонда, музей-бажыңны сонуграп Культура бажыңыга ТР-ниң ааттыг артистериниң бол-онды кожууннун чогадыкчы эриниң солун оюн-көргүзүлгү-тин сонуграп көргеннер.

АГАЙ ТАҢМА «АЗИЯ ВУНДЕ ХӨӨМЕЙ»

Август 14-те «Азия төвү» скульп-мплекзинге «Азия төвүнде» деп ховар чаңгыс, тускай ны салырының байырлыг болуп эрткен.

Аңаа салырының езулалынга алдыг почта албанының Республикада эргелели — аның почтазы» ФКУБ-туң аны, ТР-ниң Информатизация харылзаа яамызы база аңаа чыыкчылары киришкен. Таңма салырының хүндүлүгү сураглыг хөөмейжи Ай-оржак болган. «Азия төвүнде» делегей чергелиг хөгжүм алының им-демдээн чураан аңманың баштайгы изин са-дүткелдиг хүлээлгени аңаа Фестивальга тураскаадып таңманың ачызында тускай аны почта чорудулгаларының биле хөөмейни сайзырадып дир аргалыг, чүге дизе олар урт иштинде эвес, а бүгү де тарап турар.

Бистиң корр.

ТЫВА КҮРҮНЕНИҢ ҮНДЕЗИЛЕКЧИЗИНГЕ МӨГЕЙИГ

Тыва Арат Республиканың тургузукчузу Монгуш Буян-Бадыргының тураскаалынга мөгейиг езулалы август 15-те болган. Аңаа ажилчы чон, күш-ажылдың хоочуннары, күрүне органның төлээлери, Тыва Республиканың үстүкү эрге-чагыргазының удуртукчулары киришкен.

«Төрүмелинден чырыткылыг угаан-медерелдиг, ынчангаштың 16 харлыында-ла ынчангы Тываның эң улуг кожууну Даа кожууннун чагырыкчызы апарып, шилилгелиг берге үеде орус улустун

шылгараңгай оглу Иннокентий Сафьянов-биле Тыва күрүнени үндезилээн Буян-Бадыргыга кезээде мөгейип чоруур ужурлуг бис, чүге дээрге төрөөн чуртунга, төрөл чонунга төлөптүг бараан болурунун чижээ-дир» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол езулал үезинде чугаалаан.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Даш-оол МОҢГУШТУҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Шаңнаарының дугайында

Тудуг адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Россияның болгаш Тываның демнежилгезинин 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар кылдыр Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле шаңнаар.

Оксана Бак-Каковна КУУЛАРНЫ – Кызыл хоорайның хуу сайгарлыкчызы;

Май-оол Дакпай-оолович МОНГУШТУ – Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың август 11

№ 151

Хүннүн медээлери

РОССИЯНЫҢ БОЛГАШ ТЫВАНЫҢ КҮРҮНЕ ТУКТАРЫН КӨДҮРГӨН

Тыва Республиканың хүнүн Кызылдың Арат шөлүңгө күрүне туктарын көдүрер езулал-биле эгелзэн. Аңаа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, хей-ниити, политиктиг организацияларның болгаш каттыжышкыннарның төлээлери база федералдыг тургузулганың девискээр органның удуртукчулары киришкен.

Республика Баштыңы Шолбан Кара-оол чыылган чонга Республика хүнү-биле байырын чедирип, күрүне туктарын көдүрер езулалды эгелзэрин чарлаан. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның ажилдакчыларының каттышкан улуг хору Россияның болгаш Тываның гимн ырылары-биле езулалды үдзэн.

55-ки дагы мото-адыгы бригаданың, Россияның ФАЧА-ның кызыгаар эргелелиниң, Тыва Республикада ИХЯ-ның, Росгвардияның, Шииткел күүселдезиниң федералдыг албанының ТР-де эргелелиниң, ТР-де ОБЯ-ның кол эргелелиниң, республиканың ХК болгаш ОБ талазы-биле албаннарының, Суд приставтарының федералдыг албанының ТР-де эргелелиниң болгаш элээди шеригжилерниң байырлыг марш чыскаалы-биле хемчегни уламчылаан.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ КҮРҮНЕ ШАҢНАЛДАРЫН ТЫВЫСКАН

Август 14-те Национал театрга чаңчыл езугаар Тыва Республиканың хүнүңгө болгаш Наадым-2017 малчыннар байырлалына тураскааткан байырлыг хурал, ол ышкаш Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын тыпсырының езулалы болуп эрткен. Аңгы-аңгы адырларның эң-не тергиннерин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Дээди Хуралдың даргазы Каңоол Даваа шаңнап мактаан.

Сүт-Хөл кожуунуң уругларның болгаш элээдилерниң спорт школарының тренер-башкызы Анчы Николаевич Монгуш «Аът чарыжының талазы-биле Тыва Республиканың алдарлыг мастери» хүндүлүг атка төлөтпиг болган.

Күш-ажылдың хоочуну Татьяна Иргитовна Демчикке «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» атты тывыскаан. РФ-тиң кадык камгалалының тергини Надежда Кыс-ооловна Монгалби «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» атка төлөтпиг болган. Ол амгы үеде Чеди-Хөл кожуунуң төп эмнегезиниң кол эмчизиниң оралакчызы болуп ажилдап турар.

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун директорунун кижизидилге ажилының талазы-биле оралакчызы Нина Байырова Ооржакка «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» атты тывыскаан.

Шагаан-Арыгның № 1 ортумак школарының орус дыл болгаш чогаал башкызы Наталья Леонидовна Букша «Тыва Республиканың улустуң башкызы» болган.

Эрзин кожуунуң Бай-Даг суурунун ортумак школарының ыры башкызы, РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы Сайзов Кыргысович Сараагай байырлал кезээге «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» атка төлөтпиг болган.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

«УЛУГ ТОРГУ ОРУУ»

Татарстанның Елабуга хоорайда күрүнениң төөгү, архитектура болгаш уран чүүл музей-заповеднигинин база Тываның национал музейинин «Улуг торгу оруу» деп делгелгези август 15-те, Республика хүнүнүн болгаш Наадым байырлалдарының үезинде ажиттыглан.

Делгелгениң аждыышкынынга чурук уран чүүлүңгө ынак кижилер, чурукчулар, школачылар келген. «Бо делгелгени организастааны Татарстан биле Тываның аразында культурлуг харылзааларның улам сырый апарганының херечизи, түрк ук-дөстүг ийи чоннарның төөгүзүңде, дылында, уран чүүлүңде демей чүүлдер хей, ону бо делгелгеде чуруктардан көре бээр бис» — деп, Тываның национал музейинин директору Каадыр-оол Бичелдей чугаалаан.

Делгелгеде 78 чурукту, графиктиг композицияларны болгаш шимелде-каасталга уран чүүлүнүн ажилдарын делгезэн. Т. Гылычдурдыеваның (Туркменистан) «Улуг торгу оруу. Каракумнун элзининг ховузу таварыштыр», Н. Гильманованың (Узбекистан) «Чөөн чүктүн караваны», А. Байрамгулованың (Уфа) «Хуумай – Хүн кызы», И. Сиразиевтин (Казань) «Амы-дырап оруу» дээш өске ажилдарны делгелгеден көрүп болур. Бистиң корр.

Байыр чедиришкиннери

«ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ» БОЛГАШ РФКП ПАРТИЯЛАРЫН БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

«Чаңгыс демниг Россия» партияның төп сонгулда комиссиязының удуртукчузу Владимир Бурматов Тыва Республиканың хүнү болгаш малчыннар байырлалы Наадым таварыштыр Тываның чурттакчыларына байырын чедирген.

«Тыва Республиканың хүнү база Наадым малчыннар байырлалы-биле сеткилимниң ханызындан байыр чедирип тур мен!

– деп, Бурматов демдеглээн. – Ажыктыг казы-мал байлактарның мөөң чыдымнарны шигээди ап, транспорт четкизин сайырадып, кадрлар белеткелиниң деңгелин бедидип, сөөлгү чылдарда Тыва бодунуң экономиктиг күш-шыдалын калбартып турары эки-дир. Силерге болгаш республикага чечектелишкенин, чаагай чоруктарны болгаш чаа-чаа чедишкиннерни күзедим!».

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Силерге болгаш республиканың бүгү чонунга Тываның хүнү-биле чүрээмниң ханызындан байыр чедирип тур мен! Бурунгу база кайгамчыктыг чараш тыва черге – Азияның чүрээнге чечектелишкенин, ооң күш-чонунга менди-чаагайны, ооң өндүр улуг бой-кадагалалды сеткилимниң ханызындан күзедим чылда фашистиг Германияга удур дайынга Тыва Республиканың ССРЭ-ниң баштайгы талап апарганы ханы ужуру-уткалыг. А бо хүнде Россия камгалал сайыды Сергей Кужугетович Шойгу улуг күрүненисти быжыг туруштуг камгалал Байырлал-биле, эргим өңүктөр! Күрүне Дум, РФКП фракцияның удуртукчузу, РФКП-ниң ТР-де Г.А. Зюганов».

Сайгарлыкчы чорук

«БИЗНЕСКЕ ХХТ (МФЦ)»

Тыва Республиканың хүнүн уткуштур «Бизнеске ажыктыг хей хүлээлгелиг төптү» ажиткан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ажилчын олуттарны хынап, ажилдакчылар-биле ужурашкан. Хей хүлээлгелиг төпке келген аалчылар-биле Республика Баштыңының ужуражып чугаалашканы төптүн ажилдакчыларына онзагай мастер-класс болган. Шолбан Кара-оол аныяк коллективке эвилең-ээлдек база деткимче, дуза чедиреринге кезээде белен болурун күзеп чагаан.

Бизнеске ажыктыг хей хүлээлгелиг төптүн «чугаалажышкын өрээлинге» Тываның Баштыңы «Сен – сайгарлыкчы сен» программа-биле күрүне дет-

кимчезин алган аныяк сайгарлыкчылар-биле чугаан. Оларның бирээзи Айгуш Сат. Ол Тываның сайгарлыкчылар каттыжышкынын удуртукчу

Наадым-2017

ТЫВАНЫҢ МАЛЧЫННАРЫНЫҢ ТОСКУ СЪЕЗДИЗИ

Наадым малчыннарга чүгле байыр-найыр эвес, а олар аңаа ужуражып келгеш, наадымнар аразында кылган ажилды түңнөп, чедишкиннерни демдеглеп, мурнакчы арга-дуржулганы солчуп, четпестерни сайгарып, оларны эдериниң оруктарын демнежип дилеп тыварын чугаалажып турарлар.

Бо чылгы Наадымның баштайгы хүнүнүн ийги чартында республиканың малчыннары боттарының тоску съездизинге чыгып келгеннер. Оларның бо чугула чыгыжы республиканың Чазааның бажыңының улуг хуралдаар залына болуп эрткен. Тыва национал хевин кедипкен малчын эрлерни көөрге, түрлүг-ле чорду. Хей чылгының аразындан эмдик аътты сыдымнааш, ойтур төрөпчилептер, ол аът мөөп турда-ла, эзертээш, кырынга олурупкаш, чаажыдыр мунултар эрес-капшагай эрлер болар-ла болгай деп бо кижжи бодал олурар. А малчын уругларны көөрге, тоол-домакта ай-хүн херелдиг алдын даңгыналар-ла! Боттарының күш-ажылчы байырлалы Наадымга олар ол хире каас-шиник кеттиниң алгаш келгеннер.

Көдээниң кол ажил-ишчилери малчыннарга, оларның байырлалы Наадымга чалаткан Даг-Алтайдан болгаш Моолдан аалчыларга Тываның Баштыңы байыр чедирип, күш-ажылчы байырлалды бедик сагыш-сеткил көдүрүлүүшкүнүг эрттирерин күззэн.

Шолбан Кара-оол съездини ажыдып, чүве чугаалааш, Тыва Арат Республиканың 1921 чылда тургустунганы, Россия-биле эп-найыралдыг харылзаалары соонда барып ооң составына киргени тыва улустуң бурунгаар хөгжүлдээинге улуг ужуру-дузалыг болганын демдеглээн. Чогуу-на Россияның дузазының ачызында чаа тургустунган республикага мал болгаш чер ажылы шынар база хемчээл талазы-биле чаа деңгелче көдүрүлгенин сагындыргаш, амгы үеде бистиң республика сайыраңгай мал ажилдыг девискээр дээрзин айткан.

Тываның Баштыңы республикада мал ажылының бөгүнгү байдалына база доктаап, сөөлгү чылдарда чедишкиннерни сан-чуралайлар-биле бадыткап чугаалаан. Сөөлгү 10 чылдарда мыйыстыг бода мал 50,1 хууга көвүдзэн, ооң ниити саны 106 муң турганындан

160 муңга чедир көвүдзэн. 10 чыл бурунгаар малдың саны 752 муң турганындан 1 миллион муңга чедир өскөн. Чылгы мал 80 хууга көвүдзэн үеде республикада 74 муң чыгыж чылгы мал бар чыл бурунгаар – 26 муң баш турган.

Бир эвес улуг дээн бүдүрүлгелерни алып күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелери «Мөгөн-Бүт» «Малчын» база көдээ ажил-агый бүдүрүлгези «Хөл» элзэн эки чедишкиннерлиг болганнар. Олар удуртукчулары бүдүрүлгени организастап шыда болгаш боттарының арга-дуржулганын аныяк дамчыдып чоруурун херек кырында бадыткаан.

2016 чылдың агаар-бойдузунун байдалы эң ылаңгыя кыжы кылын харлыг-даа болган малчыннар кызымак ажилдааш, малды улуг чочокка кыштадып, ооң чаш төлүн немелделиг камгалал шыдааннар.

Республиканың малчыннары 47 908 бызаан галап алганнар. Инектерниң төрзэн бызаалары Хөл кожуунуң кадарчылары эң хөйүнү – 2387 бызаан камгалап алганнар.

513 255 хураганнарны болгаш анайларны а агыйлар ниитизи-биле камгалап алган. Ол дээрзе малдың төрүттүнген чаш төлүнүн 75 хуузу – багай көргүзүг. А бирги черде Эрзин кожуунуң малчын Олар төрүттүнген анайларның, хураганнарның 88 зун камгалап алганнар.

Чылгычылар ниитизи-биле 19 096 кулуннарны галап алганнар – төрүттүнген кулуннарның 64 % Эң эки көргүзүг Кызыл кожуунуң чылгычыларын төрүттүнген кулуннарның 78 хуузу камгалап алган.

Сарлыктарның, төвелерниң чаш төлүн камгалал талазы-биле ажил база багай эвес болган.

Республиканың малчыннарының ажилын чуратайлар-биле бадыткап чугаалап ора: «Мал кижиниң ажылы Тывада эң хүндүткелдиг ажил, а чын боду эң хүндүлүг кижжи» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Республикада малдың саны көвүдөп турары чүүл дээрзин Тываның Баштыңы демдеглээш малдан эътти, сүттү, кешти, дүктү болбаазыра

(Уланчызы 3-кү арында).

Наадым-2017

НААДЫМГА ТУРАСКААТКАН БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

Виктор Көк-оол аттыг Тыва национал театрга Республика хүнүнге болгаш Наадымга тураскааткан байырлыг хуралды эрттирери чаңчыл апарган. Бо удаада база малчыннар, күш-ажылдың хоочуннары, республиканың хөгжүлдизинге боттарының төлөптүг үлүүн кириген кижилер зал сыңмас кылдыр чыгып келген.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол малчыннарга, республиканы аңгы-аңгы ерлерде удуртуп чораан Григорий Чоодун Ширшин, Шериг-оол Дизижинович Ооржак дээш байырлыг хуралга келген күүтү хоочуннарга, аныяк салгалдың өлөрлеринге Республика хүнү болгаш Наадым байырлалы-биле байыр чедирип, арга менди-чаагай болурун, кадыкшыл-ажыл-херектерге чедишкinnerни кээш.

Тыва Арат Республиканың 1921 чылда тургустуна тыва, орус болгаш Тывага каттап чораан өске-даа чоннарның эп-аралдыг чурттаарына, төрзүн чериниң үлдизи дээш элтиг-демниг ажил-арына идиг болган төөгүлүг болууш-деп байырлыг хуралга чугаазынга республиканың удуртукчуу демдеглээн. Тываның моон соңгаар сайзыраары кылып чорудуп турар ажилдарга база

ол доктааган. Ол дээрже республиканың баш-арыын кожуннарының талазынче угландырган улуг оруктун тудуу, Кызылда аэропорттун чаартылгазы, «Анык өг-бүлөгө – кыштаг» төлөвилелди боттандырып турары дээш өске-даа чугула ажилдар.

Тыва биле Россияның чаңгыс демне-жилгезиниң 100 чылының байырлалына болгаш оон соонда-даа Россияның Президентизи Владимир Путинниң Тывага кээп турары төп эрге-чагырганың республикага кичээнгейиниң, федералдыг органнардан деткимчениң чижээ деп Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Тываның сайзыралына улуг үлүүн киригеннерни Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаан. «Тыва Республиканың Улустун башкызы» деп хүндүлел атка төлөптүг болган Шагаан-Арыгның №1 школазының орус дыл болгаш литература башкызы Наталья Леонидовна Букша, «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» деп атты тывыскан эмчи Татьяна Иргитовна Демчик оларның аразында бар.

Республика Хүнүнге болгаш Наадымга тураскааткан байырлал езулалының болгаш күрүнө шаңналдарын тывыскан соонда тыва уран чүүлдүн мастерлери солун концертти байырлал кезээзиниң киржикчилеринге көргүскен.

«Тыва Республиканың Улустун башкызы» деп хүндүлел атка төлөптүг болган Шагаан-Арыгның №1 школазының орус дыл болгаш литература башкызы Наталья Леонидовна Букша.

Даш-оол МОҢГУШТУҢ тырттырган чуруу.

ТЫВАНЫҢ МАЛЧЫННАРЫНЫҢ ТОСКУ СЪЕЗДИЗИ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

болза, малчыннарның ажылы алызында улуг-ла чок бооп болурун сагындырып, болбаазырадыр адыр-даа сайзырадырының чугулазын чугаалаан. Чүпте мал болгаш чер ажылында эвес, а экономиканың даа адырларында шийтпирлээри чугула болгаш берге арылгар эвээш эвес, оларны чедимчелиг боттандырып турунга Россияның Президентизи Владимир Путинниң тинге кээп турары дөгүмнүг, чүге дээрже ооң-биле ужурашкыннар болгаш дыштанылга үезинде ол айтырыгларны чугаалажыр аргалыг бооп турар бис деп Шолбан Кара-оол доктанган.

Чемпион малчын
Сергек-оол Чамзы.

малчыннарның тоску съездизинге санал-онал берген аразындан республиканың көдээ ажил-агының нары Бадарчы Сенгиевич Седей биле Өшкү-Саар аевна Ооржактын саналдары болгаш шүгүмчүлелдери нарынның кичээнгейин хаара туткан.

Чылдар дургузунда совхозтар директорлап дээш а удуртукчу ажилдарга ажилдап чораан Б.С. Седей чем баазызын катап тургузуп, сугаттыг черлерге на дээн ышкаш хей чылдыг сизгеннерни хейү-биле ын; уксаажыдылга ажылын экижидип, симменталь түг уксааның инектерин, гереффорд ышкаш эттиг ын шарыларын азырап өстүрерин, мал чемин хейү-елеткел ап болур черлерге нарын дүктүг хойларны, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга ышкаш берге агаар-бой-ерлерге тыва болгаш моол баяат уксааның хойларын өстүрерин, малды тарып боозадыр ажилды катап тырын саналдаан.

ы-биле чугаалаар болза, совет үеде чорудуп турган лдарны катап эгелээрин Тываның Баштыңы болгаш иң киржикчилери шупту деткээ. Ук арга-дуржулганы

диргизеринге хей акша-хөрөңги херек апаар, ону тывар дээш, ажилдаар бис деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Республикада эң шырак дээн ажил-агыларның бирээзи «Мөген-Бүрен» унитарлыг бүдүрүлгениң удуртукчуу Өшкү-Саар Ооржак көдээ ажил-агы яамызының специалистериниң ажылының кошкан, документилер болгаш доктаал-саавырлар үргүлчү чаартынып, өскерлип турар бо шагда оларның чогуур арга-сүмени берип, үезинде дузалап шыдавазын ажы-биле шүгүмчүлээн.

Бо шүгүмчүлелди сайгарып көрүп, ылап-ла ындыг специалистер яамыда бар болза, оларның эртем-билиниң аттестациязын чорудар, ажилдап шыдаарының азы шыдавазының деңгелин көөрүн Тываның Баштыңы яамының удуртулгазына дааскан.

Амыдыралда, ажил-агыда херек кырында боттанып эгелзэн, чоннуң улуг деткимчезин алган «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлөвилелин боттандыраарына үндүрүлгелер тырттарының чуруму база шаптыктап турарына база Өшкү-Саар Аракчааевна доктааган. 2016 – 2017 чылдарда губернатор төлөвилели-биле 4 муң ажыг төрүүр хой саткаш, үндүрүгө «Мөген-Бүрен» унитарлыг бүдүрүлгө өреленген, 5 миллион 832 муң рубльди төлөп каарга-даа, бүдүрүлгениң агар саны банкыда хаагыг бооп арттышаан.

Бо удуртукчунуң шүгүмчүлелинге Чечена Оюн база каттышкан. Малды банкылар долаага албас болганда мал ажил-агының бүдүрүлгелери банкылардан чээли алыр арга чок бооп турар, а малчыннарда малдан өске өнчү бар эвес.

Малчыннарның тоску съездизинге саналдар, шүгүмчүлелдер республиканың мал ажылында нарын чүүлдер хей, оларны шийтпирлээри-биле чүгле республика деңгелинге эвес, а федерация деңгелинге сайгарып көөр айтырыглар арбын дээрзин көргүскен.

Мал ажылын сайзырадырына боттарының улуг үлүүн кириген, эң бедик көргүзүлгелерни чедип алган малчыннарны съездиниң ажылының төнчүзүндө шаңнаан. Чижээлээрге, Тываның Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Өвүр кожуннуң

Дус-Дагда «Торгалыг» муниципалдыг бүдүрүлгениң малчыны Алдын-оол Дырты-оолович Доңакты шаңнаан, «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп атты Чаа-Хөл кожунда фермер-арат ажил-агының баштыңы Александр Норбуевич Самбууга тывыскан.

Муң болгаш оон хей малды азырап өстүрген чеди малчына «Муңчу малчын» шынзылгаларны тывыскан, хүн чылы-биле ажилдаар электростанциялар-биле шаңнаан. Оларның аразында Чеди-Хөл кожундан Буян Делгер-оолович Орусай, Эрзин кожундан Зинаида Санчылдаевна Баазай, Кызыл кожундан Омак Кызыл-оолович Монгуш дээш өскелер-даа бар.

«Муңчу малчын» деп шынзылгалар кандыг эргелерни бээрин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол кысказы-биле тайылбырлаан. Муңчу малчыннар даргаларның хүлээп алышкыннарына ээлчег чокка кирер, халас эмнедир, оларның уруглары ТывКУ-нуң көдээ ажил-агы факультетинге халас өөренир эргелиг.

АНЫЯК МАЛЧЫННАРНЫҢ ЭВИЛЕЛИ

Наадым байырлалының хүннеринде малчыннарның амыдыралында болгаш ажил-ижинде бир көскү болуушкун – Тыва Республиканың аныяк малчыннарның эвилелиниң тургустунганы.

Эвилелдин тургузукчу хуралына Тываның Баштыңы сөс алгаш, аныяк малчыннарның эвилелин тургузуп турарының кол сорулгазы хоойлужудулга езугаар доктаадып каан деткимчелерни, чиигелделерни аныяк малчыннар ап болур арганы тургузары деп тайылбырлаан. Ол, шынап-ла, ындыг. «Демнигге – күштүг» деп чоннуң үлөгер чугаазы бар болгай. Боттарының хей-ниити профессионал организациязын тургузуп алгаш, аныяк малчыннар айтырыгларны, негелделерни демнии-биле тургузуп, хоойлу езугаар көрдүнген деткимчелерни, чиигелделерни ап болур апаарлар – малчын бүрүзү боду дужунда сүржүп чоруп турбас.

Тыва Республиканың аныяк малчыннарының эвилелиниң тургузукчу хуралына республиканың көдээ ажил-агы сайыды Эртине Даңзы-Белек илеткел кылгаш, «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлөвилели боттанып турар 2 чыл дургузунда 208 аныяк өг-бүлө боттарының фермер-арат ажил-агыларын тургузуп, малды болгаш черни алган, кыштагы болгаш чуртталга бажыңын тудуп алган деп дыңнаткан. Оларның аразында тергиин көргүзүлгелерни чедип алган аныяк малчыннар база бар. Мөңгүн-Тайга кожуннуң Каргы сумузунда Анай-Хаак Борзек-ооловна Достай төлөвилел езугаар алган төрүүр хой бүрүзүндө бир хураганы камгалап алган. Ындыг көргүзүлгелерни Кызыл кожуннуң Терлиг-Хая сумузунда Айдаш Буянович Хорлуу, Эрзин кожуннуң Булуң-Бажы сумузундан Амир Каадыр-оолович Кундуу чедип алганнар. Мындыг чижектерни сайыт чугаалааш, «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп төлөвилелди чедишкinnerни боттандыраарына аныяк малчыннарның эвилелин тургузары эргежок чугула деп демдеглээн.

«Тыва Республиканың аныяк малчыннар эвилели» деп девискээр хей-ниити организацияның уставының төлөвилели-биле тургузукчу хуралдың киржикчилери аныяк малчыннар баш бурунгаар таныжып алган болгаш, санал-оналдар солушкан соонда организацияның Уставын хүлээп алган. Тыва Республиканың аныяк малчыннар эвилелиниң удуртур органы Чөвүлелди тургузарына хамаарыштыр маргылдаалыг айтырыг тургустунуп кээрге, Наадым соонда ону ажилчын байдалга быжырымчалы-биле чугаалажыр деп шийтпирни хүлээп алган.

Арынны Шаңгыр-оол МОҢГУШ белеткээн.

Наадым-2017

БАГАНАЛЫГ ТЫВА ӨГЛЕР

• Репортаж

ТОС-БУЛАК, АВГУСТ 13.

Кызылдың мурнуу талазында Тос-Булакка, Наадым байырлалының баштайгы хуннеринде-ле, маңган ак өглер хоорайжыгажы шиметтине берген. Ол хун бүргө, хадымырлап турар соок-даа болза, Тываның ырак-чоок кожууннарындан келген көдзэ ишчилер национал идик-хевин кеткилепкеш, демнии-биле чыскаалыпканнар.

Өглер хоорайының байырлыг чыскаалының аядышыкынының баштайгы одуруунда бажы бедик Бай-Тайганың төлээлери баштап алган, оларның соо-биле Таңды, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Каа-Хем, ыраккы Тожу, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тере-Хөл болгаш өске-даа кожууннарың көдзэ ишчилери киржи келген. Чыылган чонга болгаш малчыннарга Тываның Баштыңының оралакчызы Байбек Монгуш байыр чедирип, чымыш иштиг көдзэ чонга чылыг сөстөрни чугаалаан. Аңаа улай ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары, яамылар төлээлери Наадым байырлалы-биле эки күззөшкүннерни күззөн. Байыр чедиришкүннериниң соонда улаштыр-ла Тываның сайзыралыңа төлептиг улуг-хуузу кирип келген мурнакчы малчыннарны чоргаарал-биле адавышаан, хүндүлел бижиктерни тыпсып, өртектиг белектер-биле шаңнап-мактаан. Оларның аразында хойжулар, өшкү, сарлык кадарчылары, чылгычылар, ивижилер, саанчылар, төвө кадарчызы дээш көдзэниң кызымаккай кижилери бар. Байырлалдың төлээлери болгаш сонургап келген чон база боттарының бодаалдарын үлешти.

Эртинге Ооржак, Өвүрде сарлык кадарчызы:

— «Адарган» бүдүрүлгезинде сарлык кадарчызы мен. Мээң ажилымны үнелеп көргөш, шаңнал бергенинге өөрүп, четтиргенимни илередип тур мен. Наадым байырлалы-биле чонумга байыр чедирип тур мен, өг-бүлөмнүң мурнундан.

Шөңө Куужаан, Бай-Тайга кожуун-нун төлээзи:

— Бай-Тайгадан дүне келгеш, ажык дээр адаанга хондувус. Кожууннун шупту сумуларындан төлээлери демнежи алгаш келгеш, янзы-бүрү хемчеглерде киржи эгелер бердивис. Чазактын Дээди Хуралдың шаңналдарын алган бистин кожуундан көдзэ ишчилеривис база хөй чүвө-дир, оларга чоргаарланып, өөрүп тур бис.

Бурмаа, Улан-Батордан аалчы:

— Мен Тывада бир дугаар келдим. Силерниң Наадымыңар дыка солун-дур, эртип турар хемчеглери, чижээ, даш көдүрери, оон ыңай хойнун эжинден аш-чем кылыры дээш. Оон ыңай Азия төвү болза-даа чараш-тыр. Алыс угум сенгел тывазы мен. Тыва чонум, шуптуңарга байырлап-биле!

АВГУСТ 14. ТОС-БУЛАК.

Август 14-тү байырлалдың девиден-чиг, сүрээденчиг хуну дизимзе частырыг чок. Чүгө дээрге өглер аразыңа мөөрей эгелээр, оон ыңай тыва кижиниң эң ынак

Улуг-Хемниң Ийи-Тал өөндө.

оюну — аът чарыжы база ол хун эртер. Шынап-ла, дүшкүрүлүг-даа, девиденчиг, сүрээденчиг-даа. Бо хире улуг хемчеглерге киржи дээр улус белеткенер дээр хондур удуваан чадавас. Ол хун эртежик-ле аай-дедир шуушкан улустун хөйүн чүү дээр.

Наадым байырлалының база бир кол кезээ — «Тергин өг» мөөрейин чыл санында эрттирери чаңчыл апарган. Ынчангаш ук мөөрейге киржири-биле ырак-узак кожууннарың төлээлери дыка идепкейлиг киржи турарлар. Кайы ырактан-на илдең, баганалыг тыва өглерни көөрге, кайызын кандыг дээр-ил?! Мөөрейни эрттирип турар кол-ла сорулгазы, шаанда тыва кижиги чаглектаныр өөн бүрүнү-биле бодунун шевер холу-биле чазап ап, ишти-даштынга шы-выгларын даарап ап чораан. Ынчангаш ол негелде езугаар мөөрейни түңнээр чүвө-дир.

Чурумнуу кончук чыскаал-дыр тиктинген өглерниң төлээлери иштеткечилерни ыры-шоор, танцы-сам, хөөмей-сыгыды-биле уткуп ап турдулар. А хыналда кылып барган даргалар өгнүн даштыкы хевирин көрүп, долгандыр кылаштааш, оон иштики дериг-херекселдин дыка хынаар чүвө-дир.

Эң ырак кожуун Мөңгүн-Тайганы Мөген-Бүренден Эмер-оол, Аяна Иргиттерниң өө төлээлээр. Бо малчыннар Моол чурту-биле кызыгаарлашкык кыдыг турлаг Шеретей деп черде малын малдап оорлар, угундан малчыннар, олар болза ада-өгбелериниң 3 дугаар салгалы болуп, хонаштарын ээлеп турар. Бо кожууннун өглерин өскелерден онзагай деп болур. Өөңүн кожалаңнарын, багларын сарлык дүгүндөн эжи кылган, кидизи, хевис, чадыглары хойнун дүгүндөн

салдынганы каракка-ла көскү. Шынап-ла, кайгамчык чорду, аш-чеми база-ла сарлык сүдү, сарлык эди, хойнун ужа-төжү, бе хымызы шупту делгеттинген. Өөңүн даштында тарбаганындан тура делген көргүзүп алган.

Оон ыңай Каа-Хем кожууннун Усть-Бүрен сумузуң аныак малчыннары Ро-

Чеди-Хөл кожууннун төлээлери.

ман, Алдынай Ховалыглар өөн мөөрейге кириштирери-биле келгеннер. База дыка кызып белеткенген чорду. Тараалыг Таңдының төлээлери өөнүн даштында тараазын хоорган, соктаан, арбайын дээрбедээр чай чок-ла турлар. Өгнүн элери Межегей сумузуң малчыннары Дуран-оол, Татьяна Оюннар Аксы-Булуң деп черде малын малдап оорлар. Чаглектанып турар өөнүн ишти-даштын даарап, чазап алганын көөрге база шырак белеткелдиг. Ол ышкаш Тере-Хөлдүн Каргы сумузуңдан хоочун малчыннар Борис, Галина Дагбалар келген. Бо кожууннун чамдык төлээлери журналистерни өөнче кирибээни хомуданчыг, «Даргалар келир, хоржок» дээр турар.

Оон соонда Чеди-Хөлдүн ажил-ижин сонургадывыс. Өг чанында аныак уруглар Аяна, Юлия, Оюмаа дүк ээрип орлар, оларның чанында оолдар, кыстар арбай дээрбедээр. Мында кожууннун сумуларын-дан деткичилери база бар. Ак-Талдан аныак өг-бүлө Алексей Манды, Айлана Дагбалдай өөнүн ишти-даштын дерип кылгаш, эккеп тиккеннер.

Улаштыр уйгу чок улуг-хемчилер өөнче кири чалап алгаш, таныштырдылар. Өгнүн элери Херел, Мира Кыргыстар Ийи-Талда малчыннап турар. Угундан малчын өг-бүлелерге өскөн болгаш бо чымыштыг иштен салдынмааннар. Мөөрейге эккелген өөн боттары чазап кылган, шывыгларын база боттары даараан. Бо кожууннун төлээлери дыка демниг-дир, бодум хуум-да улуг-хемчилерниң бичежек өөн езулуг тыва өг бо-дур деп эскердим. Өгнүн ыяжын хол-биле чазааны илдең, эт-севи

кежер-дүжерде аътка үңгерилтер таарымчалы кончук кылдынгаш Хевистерин тыва аян-биле кылган, ширтектерин база сыры чадыглары хой дүгү, өгнүн кожаларын аът челинден эжи кылган шуптузун тыва аян-биле шимээ Хемниң чоогунда Сүт-Хөл кожуу Тайганың малчыннары Эгей-оол, Сарыгларларның өөн эккеп кирип, Бо өгнүн ыяжын, иштики херекселераларын Алексей Сарыглар чазап Кады төрзөн алышкылар алызың вер болгаш, чаа өгнү бүрүнү-биле кылып белеткээр.

— Бо дээрге чаа өөвүс-түр. Эри база бар. Мындыг улуг ажилды кыг төрелдеривис улуг дузаны көргүс ыңай кожууннун удурткучуларын өөрүп, четтирип турар бис. Бора-Тэ черде мал малдап чоруур бис — де херээжен ээзи Айлана Сарыглар биле чугаалады.

База бир ырак-узак кожуун бирээзи — Өвүрнүн төлээлери бо эки белеткелдиг келгеннер, мээң к биле. Эрткен чылгы четпес тал эдип ап, өгнүн ишти-даштын чаарт өгнүн элери Алдын-Байыр, Сүрүм тектер уруглары-биле кады «Ме-ырызын» күүседип бергеш, шийтке ни уткуп алдылар. Кожууннун төл «Тергин өг» мөөрейинге киржи «Өвүрүнүн өлчейлиг өө» деп па-дан тура кылып алган. «Демниг с төвө тудуп чиир» дээр чөп, өвү шупту демниг-биле өгнү чаарты ганнар. Мындыг улуг ажилга кож шупту унитарлыг бүдүрүлгелери лыг, «Адарган», «Чалааты», «Кошк база хуу сайгарлыкчылар Алим дериг-херекселдин чазап кылган, Ак

Седен-оол шывыг пө даараан. Ырак черден кожуунну черле демде арга чок, «Буланның скизи» бөлүүнүн самнар оолдар, кыстары база б ышкаш Тос-Булакка өгс жыгаш тожу чонунун дыры-биле онзаланып Тожу кожууннун «Өдүг» тарлыг бүдүрүлгениң ив ри эдилелдерин, эм ойт аш-чөмин, аң-меңини рин бичии чадыржыга иштинде таарымчалы дерип алган. Кеш-биле тынган тос чадырның да ивилерин улуг-бичи үглөп алган, элери ы чай чок, оларга сонур мундурган турлар. Тожул ол хире ыракта-даа б

шүүтсүнмейн, чыл бүрүде Наадым байырлалыңа кээр киржи турары он

Оон ыңай Бай-Тайга, Чаа-Хөл, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Х кожууннарың төлээлери база өг тип, мөөрейге кызымаа-биле кири нер. Көдзэ ишчилер аразыңа ч эртер «Тергин өг» мөөрейинге боу Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүренден оол Иргит тилээш, 110 муң рубль шаңнаткан. Ийи дугаар черге Улу кожууннун өө төлептиг болган (ша 90 муң рубль), үшкүзүңге Сүт-Хөл төлээлээр өг болду, олар 80 муң биле шаңнаткан. Оон ыңай «Өгнүн» дээр Чеди-Хөлдөн Александр Сана эки кидис» дээр Чөөн-Хемчик к болгаш Тожудан «Өдүг» унит бүдүрүлгө, Тере-Хөлдөн төлээлери шаңналга төлептиг болганнар.

Чылдан чылче өглерниң беле шыырак болуп турар. Ындыг-даа чамдык өглерниң ыяжы моолчуй б Мөөрейни негелде езугаар түңнел болгаш, чамдыктары шаңналче ки баар чылдагааны ында. Аргалыг-ла за, өгнү шаандакы тыва аян-биле кылып болза эки. Ырак-узак кожуун келген көдзэ ишчилер дыка эки беле диг, бедик сонургалдыг, киржи тү черле онзагай-дыр — деп, өглер мөөр шинчилеп, түңнээр даргаларның биде Сейд Бадарчы демдегледди. Агаар-бе чеже-даа бүргөп, аязып өскерлип болза, байырлал солун болгаш б деңгелге эрткен.

Ася Ту

Авторнун тырттырган чурукт

Өвүрнүн төлээлери.

Фестиваль, фестиваль!

«АЗИЯ ТӨВҮНДЕ ХӨӨМЕЙ»

Август 14-түн хүнүнде Азия төвүнүн девискээринде «Хаанның аңнаашкыны» турскаалының чанынга ийи дугаар болуп эртип турар бүгү делегей чергелиг «Азия төвүндө хөөмей» фестивалдың байырлыг ажыдышкыны болган.

Тыва Республиканың Чазааның Баштыңы Ш.В. Кара-оол:

— Хөөмей — бистиң бурун өгбелеривистен дамчып келген эң-не үнелиг эртиневис-тир. Тыва чон ада-өгбелериниң арттырып каан өнчүзүн чидирбейн, ук уран чүүлдү улам сайзырадып, хөөмей-сыгыттың бүгү делегейде диңмиттелдир чаңгыланып турарынга чоргаарланып чоруур бис. Чедишкиннерге доктаавайн, хөөмейни ам-даа хөгжүдүп, өске чоннарга чедирер дээш, ажилдаар уjurлуг бис. «Азия төвүндө хөөмей» фестивалы чаа-чаа аттарны ажыдып, хөй-хөй чоннарның хөгжүмчүлериниң сонургалын чаалап алыр дээрзинге быжык-биле бүзүрээр мен. Байырлап-биле, эргим чаңгыс чер-чурттуглар болгаш аалчылар! — деп чонга байыр чедиргеш, фестивалды ажиттыңан деп чарлаан.

Байырлыг ажыдышкыныга кожавыс Моол күрүнениң хөгжүмчүзү, Тываның база бир чоок өңнүү Хосоо, Вьетнамдан чогадыкчы өг-бүлө Энди Бауэр биле Нгуен Ти Фоунг Трам, Канададан бүгү делегейде билдингир скрипач Джерон Фриман Фокс, Турциядан ыры болгаш танцы-сам ансамбли «Мешк» дээш өске-даа чурттарның төлээлери боттарының уран талантызын көргүзүп, онза-солун оюн-көргүзүгнү бараалгатканнар.

Ам бо хүннерде «Азия төвүндө хөөмей» фестивалы үргүлчүлөвишаан, ооң түннелдер үндүрер байырлыг хаашкыны август 17-ниң хүнүндө В.Ш. Көк-оол аттыг национал театрга болур. Эрес КОЛ.

Фестивальга киржири-биле АКШ, Кыдаттан, Вьетнамдан, Канададан, Германиядан, Великобритания, Япония, Италия болгаш Финландия дээш куректин оон-даа өске чурттардан кимчүлөр чыгып келгеннер.

«Азия төвүндө хөөмей» фестивалының байырлыг ажыдышкыныга чүгле хой хорайның чурттакчылары эвес, республиканың ол-бо кожууннарындан кыраа көрүкчүлөр хөйү-биле келген. Тыва аразында хүндүлүг аалчылар — ТР-Чазак Баштыңы Ш.В. Кара-оол, Дээди даргазы К.Т. Даваа дээш өскелер-даа

фестивалдың ажыдышкынының эгеле Тыва национал оркестр «Эне-Сайым» гаш «Доруг-Дайым» деп ырыларны алгаткан. «Эне-Сайым» деп ырының азынга «Улуг-Хем» ансамбли чоннуң исамынын болгаш тыва хүрештин деви исамындан үндезилеттинген шимчээш-арлыг самны кайгамчык чараш кылдыр ткеннер.

Мөөрей

ТЫВА ХОЙ ЭЪДИ АМДАННЫГ-ЛА!

Гастрономия фестивалының делегей чергелиг чадазы Республика хүнүндө болган. Чем кылыр маргылдаага Кыдаттан Кун Сянюй — «Билэг» ресторанының шеф-повары, Моолдун Убса-Нуур аймаандан Ганхуяг Алтаннавч, Уфаның «Эът-Эът» ресторанының шеф-повары Константин Минеев, Новосибирскиниң «AYS group» ресторанының бренд-шеви Барчи Юлдашева, Минусинскиден Владимир Борловский олар киришкеннер. Амданныг чемнерин киржикчилер Кызылдың ресторан, кафелеринге белеткеп кылган.

«Бо хүн мен жюри кежигүннеринге болгаш көрүкчүлөргө татар чемни — казанга кылган хой эъдин таныштырып тур мен. Тыва хой эъди тускай шынарлыг

дээрзин демдеглэйн. Ол кончук амданныг, катаптаттынмас чаагай чыттыг. Сайгарлыкчылар тыва хой эъдин Сибириңиң улуг-улуг хоорайларынче, чүгле Сибирь эвес, Москва болгаш Питерже база чедирер талазы-биле идепкейлиг ажилдаарын күзээр кижидир мен» — деп, Барчи Юлдашева чугаалаан.

Тыва хой эъдиниң гастрономия фестивалының регион иштинде чадазы Тос-Булакка моон мурнунда болуп эрткен. Маргылдааның түннелинде «Райдан» клубунуң шеф-повары Сергей Данилов үшкү черни, «Белдир-Кежи» кафениң шеф-повары Руслан Чаш-оол ийиги черни, «Столичный» гранд-холлдуң повары Марина Черепанова бирги черни алганнар. «Езу-чаңчылдарны кадагалап арттыры дээш» деп номинацияга «Буян-Бадырғы» ресторанының шеф-повары Кежикмаа Маады тиилекчи болган. Олар шулту мөөрейниң түннел кеззэнге Тываны таныштырган.

Шеф-повар бүрүзү бир-бир изиг чемни кылган. Олар чемни канчаар кылырының дорт видео-дамчыдылганын чорудуп турган. «Азия төвү» культура комплекзинге найысылалдың чурттакчылары болгаш аалчылары чурттуң болгаш өске-даа чурттарның башкарыкчы шеф-поварларының нарын чемнерин амзап чиир аргалыг болган.

Тиилекчилерни «Хүреш» стадионунга шаңнап мактаан. Үшкү черни база 20 муң рубльди Новосибирскиден Барчи Юлдашева алган, ийиги черни болгаш 30 муң рубльди Уфадан Константин Минеев чаалап алган. А тергийннерниң эң тергиини «Белдир-Кежи» кафениң повары Руслан Чаш-оол болган. Ол кол шаңнал — 50 муң рубльди алган.

ТР-ниң Культура яамызының парлалга албаны.

Август 14-түн хунунде Кызыл хоорайның национал парыгында «Хүреш» стадионунга республика хунунге база малчыннарның болгаш кедээ ишчилерниң Наадым байыр-лалдарына тураскааткан элээди мөгелер аразына тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле 188 мөге бүрүткеткеш, күжүн шенежип адааннашканнар.

Шүүлген мөге Седивес Денис

Наадым хүрежи – чоннун четтикпейн манаар, бүдүн чылдың эң-не солун хүрежи болгай. Хүреш эгелээр бетинде, бир-ийи шак бурунгаар-ла улус-чон чыгып, стадионнун эптиг олуттарын ээлеп эгелей берген «Чаа, кым шүглүр ирги?!» – дижи, ара-аразында маргыжып турар-

лар-даа бар. Шынап-ла, кымның шүглүрү баш бурунгаар канчап билдинер боор, кордакчылар-ла хөй.

Оон мурнунда чылдарда он сес харга чедир элээди оолдар аразына Наадым хүрежине Эрзин кожууннун өзүп оор шыырак мөгези Баткар Баасан үш чыл улаштыр шүүлген болгай. А бо чылын ол назы-харының аайы-биле улуг мөгелер аразынче шилчий берген. Ынчангаш кымның шүглүрүн даап адаары безин берге турган боор. Ынчалза-даа бо мөгелерниң аразында алдар-аттыг мөге акылары-биле ачыр-дачыр тутчуп, олар-биле удур-дедир октажып турар мөгелерниң саны эвээш эвес. Өвүр кожуундан Тайлун Оюн, Сүт-Хөл кожууннун өзүп оор мөгези Начын Монгуш, Чөөн-Хемчиктен Мөңгө-Эртинне Куулар дээш республика чергелиг тыва хүреш маргылдааларына удаа-дараа

Маргылдаа үезинде.

ЭЛЭЭДИ МӨГЕЛЕР ХҮРЕЖИ

шүглүп турган шыырак элээди мөгелер бо хүреште хөйү-биле киржип турарлар.

Элээди оолдарның адак-бышкаа чиик, авааңгыр-кашпагай болгаш, оларның хүрежи кончуг дүрген, көрүштүг-даа. Карак чивеш аразында арга кылып, удур-дедир октажып турда, салыглар безин саадавас чүве-ле болгай.

188 мөгеден 8 шыырак мөгениң аразынче Чөөн-Хемчик кожууннун мөгези Мөңгө-Эртинне Куулар, Өвүр кожуундан Денис Седивес, Улуг-Хем кожуундан Сайын Балдан, Дугар-Сүрүн Аюу база Хүреге-Мерген Сундуй-оол, Сүт-Хөл кожуундан Күчү Ооржак, Хүнде-Сонам Ондар болгаш Дамдын Монгуш кирип келгеннер.

Дараазында салыгда Мөңгө-Эртинне Куулар Сайын Балданны, Күчү Ооржак Дамдын Монгушту, Денис Седивес Дугар-Сүрүн Аюуну, Хүнде-Сонам Ондар

Күчү Ооржак.

Хүреге-Мерген Сундуй-оол тузунда октап алганнар.

Дөрт мөге артканда Мөңгө-Куулар Күчү Ооржакты, Денис С Хүнде-Сонам Ондарны октап алга.

Үжүүр-шүүлде хүрежинде ий ачыр-дачыр тутчуп, кончуг чараш-гай хүрежин көргүскен. Өвүр кожуундан мөгези Денис Мөңгө-Эртинне республика хунунге база Наадым байыр-лалына тураскааткан элээди мөгелер аразында тулган чемпион болуп үнүп келген.

Эң-не чараш хүрешти чонга көрдээш Сүт-Хөл кожууннун өзүп оор Күчү Ооржакка тускай шаңнал-выскап. Күчүнүн мага-боду чеже-да болза, оон кашпагайын, дидим эрестиг хүрешкенин онзалап демде арга чок.

Дайынчы хүреш

«КӨШКҮН ЧОННАР ТУЛЧУУШКУНУ»

Август 12-ниң хунунде Кызыл хоорайның национал парыгында «Хүреш» стадионунга республика хунунге болгаш Наадым байыр-лалдарына тураскааткан спорттун берге, айыылдыг хевиринге бүгү делегей чергелиг «Көшкүн чоннар тулчуушкуну» деп холушак дүрүмнерлиг дайынчы хүреш маргылдаазы болган. Ук маргылдаага Бурятиядан, Татарстандан, Кыргыстандан, Казак Республиканын болгаш Тываның ол-бо кожууннарындан ниитизи-биле 22 спортчу 11 чидиг сегиржип алышкына адааннашканнар.

Бирги сегиржип алышкында 57 килограмм деңзиг мөгелер аразына Бурят Республиканың төлээзи Виктор Кошманов биле Тываның мөгези Өвээңчи Иргит таварышкан. Чидиг демиселдин түңнелинде Өвээңчи бодунун удурланыкчызын тиилеп алган.

Ийги сегиржип алышкында Кыргыстанның төлээзи Уулу Бектырсун Шерали биле Тываның төлээзи Чигис Монгуш таварышкан. Шерали удурланыкчызын тиилээн.

Үшкү сегиржип алышкында 60 килограмм деңзиг мөгелер аразына Кыргыстан Республиканың төлээзи Уулу Кенешбек Барпы биле Тыва мөге Байыр-Айдың Дүмөн таварышкан, ачыр-дачыр демисешкен түңнелинде, Кыргыстанның мөгези Барпы тиилеп үнгөн.

Дөрткү сегиржип алышкында база-ла Кыргыстандан Бахтияр Айтиев биле Тывадан Лхатвардорж Севилов таварышкан. Бо сегиржип алышкында тиилелге Бахтиярны болган.

Айдемир Монгуш.

Дараазында сегиржип алышкында Бурят Республиканың төлээзи Эрдем Самбялов биле Тывадан Эртинне Куулар таварышкан, изиг демиселдин түңнелинде, тиилелгени Бурятияның мөгези Эрдем чаалап алган.

70 килограмм деңзиг мөгелер аразына Кыргыстандан Канжабек Тойчубеков биле Тывадан Михаил Черлик-оол таварышкан. Бо сегиржип алышкында тиилелгени Кыргыстанның төлээзи Канжабек Тойчубеков чедип алган.

Дараазында Кыргыстанның төлээзи

Сегиржип алышкын үезинде.

Уулу Саймык Жилдысбек биле Тыва мөге Соломон Сарыгларның демиселинин түңнелинде, тиилелгени Кыргыстан Республиканың спортчузу Жилдысбек Уулу Саймык чаалап алган.

77 килограмм деңзиг мөгелер аразына Кыргыстан Республиканын Уулу Саймык Кудай Берди биле Булат Дансюрюн таварышкан. Ийги раундуда Кудай Берди бодунун удурланыкчызын аарышкылыг кылдыр тудар арга-биле тиилээн.

Тоску сегиржип алышкында Татарстан Республиканын Фаузат Ахмедов биле Тыва мөге Артыш Лопсан таварышкан. Бо ийи мөгениң кайызының-даа күш-шыдалы дең болгаш, үр үе дургунда шашкылажып келген. Үшкү раундунун төңүзүндө Фаузат удурланыкчызын техниктиг нокаут-биле тиилеп алган.

Оңу сегиржип алышкында Казахстан Республиканын төлээзи, хостуг хүрешке Россияның спорт мастери Серик Тлекеев биле Тываның мөгези, хостуг хүрешке Россияның спорт масте-

ринге кандидат, холушак дүрүмнерлиг дайынчы хүрешке ТР-ниң хөй дакпыр чемпиону Түмөн Ондар таварышкан. Бирги раундунун 10-гу секундазында-ла Түмөн удурланыкчызын техниктиг нокаут-биле тиилеп алган.

Эң-не сөөлгү ужуражылгада ук маргылдааның кол маадырларының солун, көрүштүг сегиржип алышкыны эгелээн. Бурят Республиканын төлээзи, самбо хүрешке Россияның спорт мастеринге кандидат, холушак дүрүмнерлиг дайынчы хүрешке

Россияның спорт мастери Сергейев биле Тыва Республиканын Артыш мөгези, хостуг хүрешке Россияның мастери Айдемир Монгуш таварышкан. Бо ийи мөгениң кайызының-даа дүң чүс ажыг, зыт-ханы чедишкен, шыңгач мөчөк-мөчөк.

Адыг-мажаалай дег ийи мөге дачыр тутчуп, карак одун кызын шашкылажып келгеннер. Үшкү раундунун Артыш мөгези Айдемир М бодунун удурланыкчызын техниктиг

Түмөн Ондар эштери, тренер башкызы-биле.

каут-биле тиилеп алгаш, көшкүн чон тулчуушкунунун тулган чемпиону болган. Бо маргылдаага Тываның чүгүл төлээзи тиилелгени чаалап алган, а каннары аштырыпканнар. «Мөгениң ийи кадырык» дижи... Аштырган спортчулар ундаравай, сорук-күжүн дадыкты дараазында тиилелгелерни чаалап алган дээн изиг күзелдин болгаш белеткел улам-на күштелдирери күзениң.

Арынны Эрес КОЛ белеткел

Авторнун тырттырган чурукта

Хомду шивээзин хостаанының 105 чыл оюнга

(Төңүзү. Эгези №№ 94, 95 «Шында»).

ТӨӨГҮЗҮН СУРАП ЧОРДУВУС

Куулар Лопсан (Дөңгүр-оол)
Хомду дайынының киржикчиси, ооң сактыышкыны бо чүүлде кирген.

девискээринге тыва турбаан. Тывалар 1940 чылдар эгезинде Кыдатка 4 янзы чаа (дайын) үнген, оларның бирээзи осман-казах үймээни болу бергенде, казах кижилер кончук эдержи чораан өңүү тыва кижини өлүрүп турар болу бергенде, Көк-Дугайга (амгы үеде Кыдат девискээринде) чурттап чораан тывалар чер-чуртун, эт-севин, мал-маганын кагаш, тын-менди бээр Моол девискээринче кирип келген. Кызыгаар турбаанда бистиң кырган-ачавыс суг бо Барыин-Алтай дагларының ары талазы Сенгелге кыштап алгаш, өвүр талазынга, амгы Кыдат девискээринге, чайлаглаар турган. Тываларның 4 кожууну 4-4 сумунуг. Бир кожуунун сөөлгү нояны иргит сөөктүг Очуржап – Сарыг-Даа деп кижилер чораан. Ооң бижээчизи чораан ачамның ачазы Окчоп деп кижилер Хомду дайынына киришкен ачам чугаалаар чүве. Дайынга база ноянның бижээчизи кижилер (штабка) херек эңмелээр ажилдарга-ла кирип турган боор...» деп допчулап чугаалады.

Энхбаяр эртемденниң тайылбырлап турары-биле Хевей-Амбынның чагырганы 13 кожуунун иштинде моол дылдыг уранхайлар оң талакының болгаш солагай талакының деп ийи кожууну турган деп турар. Хомду дайынына дөрбөттөргү ийи кожуунун Далай-Хаанның 400 шериг, болгаш Үн-Зоригтининден 300 шериг киришкен деп тайылбырлап тургаш, уранхайларның шериглеринин санын чугаалады.

Ю.Л. Аранчин эртемденниң 2011 чылда үндүрген номунда Хомду шивээзин хостаанына 675 тыва шериг киришкен деп турар. Тыва улустун аас чогаалында төөгү чугааларда Хомду дайынына 1912-1913 чылдарда Алдай-уранхайлары 1000 кижилер, Танды-уранхайлары 1000 хире кижилер киришкен деп турар, аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер? – деп айтырарымыска, «Моол шинчилекчи Мягмар ону дыка эки кылдыр өөрөнгөн. Безин кандыг шериглер кандыг черге, каа турганын тодараткаш, сан-чурагайын үндүрүп каан. Алтай-уранхайлар биле Танды-уранхайлар каттышкаш 1000 кижилер боол болур» деп харыялады.

Ол айтырыга моолдар долу хары бээр бе азы тывалар ону эчизинге чедир шинчилээр бе дээрзин үе көргүзүр...

105 чыл бурунгаар болган Хомду дайыны моол-тыва шериглериниң тиелел-гези-биле доозулган. Бо демисел Тыва улустун төөгүзүнде өгбелерниң маадырлыг чоруун бадыйткаан, аныяк-өскенге улуг кижизидикчи ужур-уткалыг болушкун болуп артар.

Хомду дайынының төөгүзүн моон-даа делгем болгаш ханы шинчилээр сорулга-биле чоннувустун сонуурга, соруктуг кижилери чыып бижир ажилга иделкейлиг кирип, Эртем архивинче материалдарны чорударын диледивис.

Василий САЛЧАК,
ТГТШИ-ниң эртем архивиниң эргелекчизи.

өгбелер чугаазындан илерээни Көп-Сөөктен: Тываның алдарлыг чурукчу Владимир Салчактың төрөөн адазының ачазы Күжүгет Шокар-Сүүр-оол, адазының адазы Салчак Сылай-оол; суму даргалап чораан Сергей Сээ-Сүүрүнүн кырган-ачазы Салчак Мадаарай (чоннун адаары Мидирей), Шуйдан: сурагылгы күрүнө ажилдакчызы, спортчу чораан Владимир Сүге-Маадырның адазының кырган-ачазы Хертек Наадын-Хөө.

Бо 7 бөлүктө бүгү кижилерниң дугайында медээлерни ТГТШИ-ниң эртем ажилдакчылары биле Тываның төөгү болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар ниитилелиниң кежигүннери 2012 чылдан бээр чыгган. Улус-чонну эвилдээр талазы-биле хоочун журналист, чогаалчы Кара-Күске Күнзекевич эң-не иделкейли-биле киришкен.

Хомду дайынының киржикчилеринин ук-төөгүзүн илередири амгы салгалдарның сонуургалындан, бот-иделкейинден кончук хамааржыр. Тываның бүгү кожуун, сумуларын кырган-ачазы азы өгбелери Хомду дайынына кирип чораан кижилер хей.

Хомду дайынының элээн хей киржикчилери ноян чергелиг гүн эрге-дужаал-биле, дүжүмет чергелиг чагырыкчы, мээр, чаңгы, чалаң, хүндү, дарга, хаа эрге-дужаал-биле ол үеде шаңтанганнар. Тыва Арат Республикага болуп турган каржы-дошкун репрессияларның уржундан феодал-теократ идегеттер дидирткеш, хей чылдарда кара-бачынадып, харын-даа бооладып шийтиргеннериниң саны көвей.

Куулар Балзан огул Лопсан Сорукту-Маадыр, Кыргыз Карма огул Шондаан-Маадыр, Хертек Балзан огул Наадын-Хөө чаңгы, Түлүш Төмүртен, Чооду Амырдаа-хелин болгаш оон-даа өскелер хамааты эргезин казыдып, эт-севин, мал-маганын хавырып, амыдыраар арга чок, аар-берге хей-ле албан-үндүт-биле кызагдадып чораан. Оларның ажы-төлүн школага өөрөтпейн, хурал-суглаага кириштир-бейн, байыр-наадымнарга хүрештир-бейн, аът-хөлүн чарыштырбайн турган.

Хомду дайынының киржикчилеринин салгалдары өгбелеринин чер-чуртунда кудумчуларны адап, тураскаал самбыраларны тургузуп эгелей берген. 2002 чылда Тес-Хемниң Белдир-Арыг суурга Оюн Калзан майның адын чаа кудумчуга тывыскан, чевээнге тураскаалды тургускан. 2011 чылда Эрзин кожуунун Качык суурда чаа кудумчуга Кыргыз Шондаан-Маадырның адын тывыскан, 2012 чылдың майда сумунун чагырга бажынының даш-тынга тураскаал самбыраны быжылгаан. Ол-ла күзүн Тывада аттыг-чарлыг мөгө алышкылар Иван, Василий Хураганнарның кырган-ачазы Бора-Дуганың тураскаал-самбыразын Самагалдай суурда Василий Хураганның бажынының ханазында чалап азып каан.

Мээң авамның адазы кырган-ачавыс Хертек Балзан огул Наадын-Хөө 1877 чылда Бээзи кожуунун Хертектер сумузуна, Улуг-Шуйнун Манчүрекке төрүттүнгөн. Хомду дайынына аъттанарда Шуй хертектеринин хүндүзү, дайындан чанып кээр мурнунда чаңгы чергениң чиңзелиг бөргүн Маскаржап сайыттын холундан ап кеткен. 1940 чылдың декабрьда тону Кызылга эккеп кара-бачынааш, байысап турган өчүүн Тыва Республиканың Төп архивинден номчаан мен. Ооң херээнде аңгы дайзыннары, феодал идегеттер дидирткеш кады туттургаш, байысаадып турган эштери – латинчиктен тыва бижикти чогааткан Монгуш Шокар-Чүлдүм огул Лопсан-Чинмит кешпи, Хомушкү Базыр-Үгер-даа огул Манчин-мээр оларны боолап шийткенниң дугайында бижиктер бар.

Ол үе шак ыңдыг дүжүкүрлүг, кадыг-дошкун турган. Адып шийтиргеннерин, эргезин казытканнарның, кара-бачы-наттырганнарның ажы-төлү, оон ыңай дараазында-даа салгалдары аймак-чону-биле эдержиринден коргуп, аралашпайн

чораанындан амдыгаа чедир танышпас, билишпес таварылгалар хей. Ажы-төлү билишпезинден өг-бүлө туда бергеннери-даа бар, чамлык улус кудашкылар-даа апарган болгулаар.

Бистиң төрөл-бөлүүвүс төөгүвүс ук-тап, өгбевистиң адын мөңгөжидип, Хомду дайынының киржикчизи Хертек Балзан огул Наадын-Хөө чаңгының төрүттүнгенинден бээр 140 чыл оюн таварыштыр кырган-ачавыска тураскаал тургузары-биле 8 айның 19-та чыыш эрттирер деп дугурушкан бис.

Тываның 1914 чылда Россияга каттыжып киргени, 1921 чылда Танды-Тыва Улус Республика бооп бот догуннааны база 1924 чылда Моол Арат Республиканың тургустунганы – 1911-1913 чылдарда моол болгаш тыва улустун национал-хосталгалыг шимчээшкенинден эгелээн.

ССРЭ буступ дүжүкү ол Улусчу Республикаларны тургузарына улуг үлүг-хуузу кириштирген күрүнө баштың-чыларының омак-сөөгү, аймак-төрели хамаанчок оларның ат-сывын адап болбас турган. Ном-дептерлерге, солун-сеткүүлдерге оларның парламенттин чуруктарын, аттарын көзүлбөс кылдыр будук-биле шыйып, оя кезип, ора соп октап турган.

Шак ыңдыг хоруушкунун уржуу улуг дээрзин амгы үеде төөгүнү сонуургап сайгарып чоруур кижилерге сөөлгү үеде билдинип эгелээн.

Хомду аймакка ажылдап чорааш эскергенис Моолдун Хомду аймаанда каш-ла борбак тускай эртемниглерни санаваска, хоорайын хостап турган моол, тыва маадырлар, шериглер дугайында айтырарымыска моол-даа, тыва-даа, улуг-даа, бичи-даа кижилер огулуг чүве чугаалап шыдавас, билбес болду. Ону билер улуг улус ховартаан. Ыдыг-даа болза ийи кижиден кыска-даа болза онза медээ алдымыс.

73 харлыг, донгак сөөктүг Пини огул Эртин акыйдан 1912 чылда Хомду шивээзин моол база тыва шериглерниң хостап турганының дугайында улуг улустун төөгүлөр дыңнаан силер бе? деп айтырарымыска мынчаар харылар болду (медээ берикчизиниң сөс-домаан өскертпейн киридивис):

– Чок. Амдыы мында турган бо аныяктар, бис-даа болза черле ыңдыг чүвени бир-даа дыңнааан. Кадыг турган шагда чүве аайтпайн турган. Бар чүве бастыгаш, бүдө барган тур. «Мындыг төөгү-дүр бо» – деп, шаанда биска айтып, чугаалап турган болза, бистер ажы-төлүвүске мындыг турган тывалар деп, дамчыдар турган ийик бис.

Барыин кызыгаарга 1990 чылда садыглажып чорумда 85-тиг мен дээр Шагдыр деп кырган торгууд хоочулап олурар: «Бо Алдай-Тывазы, Танды-Тыва – улуг-тивалар бо Моол күрүнени Манчы-Кыдат 200 чыл ээлеп чоруурда, манчы-кыдатты үндүрер дээрзинге улуг дуза кылган. Алдай-Тывазының, Танды-Тывазының шериглерин Лубсын-тайжы деп кижилер баштап чораан. «Бо Моол күрүнениң бистиң эң-эки чуртка чурттагар, мындыг улуг дуза чедирдиңер» деп, Моол күрүнениң Богда-хааны чарлыктааш, онун Улаан-Баадырдан мынаар Хейтий-Хангай Саянай-Тыва-биле Теве-Хая мынаар улуг-биче арт, Кызылдан ыңгай чер чоруп тургаштын ам чуртталга доктаан» деп ол кижилер ыңчап чугаалаан.

«Барыин-Алдай, Булугун кызыгаар ийи аразына чурттап чораан мен. Үш катап херек кылгаштын кыдаттын кара-өөнге чыдып, бодум улуг дылбырак, дыл эки билер ужуң, бодум бодумну агартып, кара-өгден үнүп турган мен» дээр кижилер чораан. Оон ыңай дыңнаан, билер чүвем чок.

Дараазында хаа-хөйүк сөөктүг Насык уруу Герелхүү башкы-биле чугаалашты-выс.

– Мээң ачам дыка эки төөгү билер-кижи чораан. Шаанда амгы бо Хомду аймак

1956 чылдан эгелеп Хомду дайынының оон киржикчилерин тодаратып бижип чораан материалдарына эзилээш, Ю.Л. Аранчин Тес-Хем, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Улуг-Дуга, араттарының сактыышкыларын үштүрүп көргөш, шеригге хавырткан аялаларның саны 559 кижилер, сүзүк аялалар чораан экерлерниң саны 116 кижилер, ниитизи-биле 675 араттар киришкен-деп тодараткан.

Амбын-ноян Комбу-Доржунун ийинин болза: шериг – 200, оон иш-де дарга – 20, тускайлап даап чагырар арат Дарма-Базыр (1922 ч. ТАР-ның 1-ги туку сайыды – В.С.), арыскан чаңгы дугуй, Шырап, Багбуужап суглар бо умметтер-биле 2004 шеригни доозазын эгелеп чагырар мээрэн Санаа, чалаң дугуй суглар, ынчаарга 4 хөдөл, моон-даа эки тура-биле келген шериг каттышкаш – 250 кижилер...» (ТГТШИ-ниң Эртем архивин БФ, X, 65, ар.8).

Бээзи кожуунун моол даргазы Шондунуң шеригни хавырткан шериглериниң саны 200 кижилер... Оларның аттары айтылган ниити даңзы чок. Чүгле араттарының аттары бар: Хандагай-дан шериг дооза каттышкаш 60 кижилер, Шондун – 80 кижилер, Бора-Шайдан – 20 кижилер. Бо шеригниң чүгүл 36 кижиниң аттары тодараттыган.

Сүзүк шеригниң четче эвес даңзыында Тараачы, Улаан-Байыр, Хырын-Холбаа, Мелбий-оол, Ыйма сугларның сактыышкыларын билдинген. Кыргыз-дан – 23, түлүштерден – 14, туматтар – 13, донгактардан – 4, долаанардан – 3, коуларлардан – 2, чурттардан – 1, ховалыглардан – 1, чурттардан – 2, шупту 66 кижилер. Аңаа негизин Куулар Лопсан (Дөңгүр-оол) сактыышкындан: Баян-Таладан куулар – 8, сат – 1; ниитизи-биле 111 кижиниң атын эртемденнер Ю.Л. Аранчин, М.Х. Кай-оол тодараткаш, 1991-1994 чылда «Улуг-Хем» сеткүүлүн таварыштыр ачонга таныштырган.

Эртемден даңзыларда кирбейн турар азында кижилерниң аттарын соңнай араткан:

1) Тываның улустун чогаалчызы С.А. Ыг-оолдун 1956 чылда Сат-Санаа-бижээни: Черликпей, Токпаарак, Ш.Кошкар-оол, Ырыл, Дүктүг-Кыстай, Чимай, Сержикей биле Узун-Кежеге ырың оолдары, Сат Тараң-оол, Ту-Чалбаа, Тумат Шокар-Идам, Дүктүг-Чан-оол, Шалык Мөөнекей, Сат Санаа; Тываның улустун чогаалчызы Кы-Чик Кудажының чугаалааны-биле чок Улуг-Хем» деп чогаалында эмниң ову-хевирин ол бодунун кы-азы Кыргыз Суваңдан үлөглөп, Филология эртемнериниң доктору Орус-оолдун тургусканы «Далай-ын-Хаан» деп маадырлыг тоол-омунда профессор Ш.Ч. Саттың шыкынын-чүүлүнде тоолчу Түлүш чары.

Чогаалчы Кара-Күске Чоодунун 2012 чылда А.М. Сундуйдан алган медээзи-он адазы фронтучу Б.М.Сундуйнун турачы аъттыг эскадрон» деп но-Иймеден: фронтучунун адазы Ш.Белекпен, спорт болгаш аныяк-мызының сайыды чораан Мерген-Иткың адазының кырган ачазы Сат-р, Чаа-Хөлдөн: Түлүш Айыжы, Эр-Оюн Падар-оол, Оюн Сайын-оол; К-К. Чоодунун орус дылга үнген пар Моолга чүү дээш дайылдажып ыл?» деп номунда кирип турар Сай-чыктан: совет-партия ажилдакчызы аанааның ачазы Кыргыз.Шондаан-о, оон дайылдажып чораан эштери Амбуу, Намчай, Мөрөндөн: Кыргыз дай огул Дандагай, Самагал-арзылаң мөгө Иван Хураганның ачазы Бора-Дуга;

Арыг-Донгак Ким-оолдун «Барлык эртемден» деп номундан илерээн кырган-ачазы Ооржак Буян-оол; Сай-Тайга девискээринден Хом-ынынга 12 азы 22 киришкен деп

Аас чогаалы

Аңчы, тоолчу Баян Иргит

Хемчик хемниң Даг-Алтай-биле кызыгаарланчак черинде Шагбан-Кажак, Доора-Хорум, Көк-Чарык, Кызыл-Чарык, Кара-Дыт, Көшкел-Хорум девискээринге аңчы Баян деп кижиге чурттап чораан. Баян Иргиттин Даг-Алтайдан аргыжып кээп турар төрөлдери база бар, ол чоок-кавыда ону танывас кижиге чок турган.

ССРЭ-ниң 16 эвилелдешкен республикаларының туристериге биле кады Даг-Алтайның Сылдыс суурунга четкеш, кырганаачам болур Баянның төрөлдөрүнге ужурашканым уттундурбас. Ол суурга Сергей деп кижиге ужуражып келгеш, «Аңчы-Караның огулунуң огул-дур мен» дээримге, ол: «Аңчы-Кара мээң даайым кижиге» дээр чораан. Ооң соонда бистиинге алтай төрөлдөривис каш-даа катап аалдап келген чүве. Ачам төрүттүнүп кээрге, Сергейниң авазы чаш оолду Делег-оол деп адаан чүве-дир (делег – алтай дээн сөс).

Кырганаачам эгезинде Иргиттер чаңгызының аңчызы чораанын боду чугаалаар кижиге. Ол тыпкан тывыжын: өлкү-

кжиниң шуптузун чаңгыга хүлээди бээр турган.

Феодалдыг дарлал дүшкен соонда, ооң адын Баян дивес, Аңчы-Кара диги берген. Ооң ол шолазы хүндүлүг ат болуп төөгүгө арткан.

Ынчан 4-5 харлыг тургаш, ооң солун чугааларын, тоолдарын, үлөгөр-домактарын, тывызыктарын аажок сонуургап дыңнаар турган мен. Ол тоолдай бергенде, чаңгыс тоолду 3-4 кезээ-даа ыдар, а бис аажок сонуурап дыңнаар турдус. Ооң тывынгыры, чугаалаарының аяны бир янзы. Төөгүлүг болуушкуннар, амыдырал-чурттап болгаш шажын-чүдүлгө дугайында тоолчургу чугааларны төөгүр кижиге. Мен ооң тоолдарын сактып бижиксээр-дир мен. Чижээ, «Алдын бөскөктүг Алаадай-Мерген», «Хемчик аттыг кижиге», «Сылдыстыг хөлдүн огул» деп тоолдарын сактып бижип алдым. Бо тоолдарны бичии уруглар туржук, аныяк-өскөн, кырганаачам-даа дыңнасаар чораан. Ам силерге «Тактагалдай» (Мерген-Тоолой) дугайында тоолду бараалгаттым.

«ТАКТАГАЛДАЙ»

тыва улустуң тоолу

Шыяан ам! Шаг шаанда болган чүведир. Каргыраалыг Кара-Хемниң девискээрин эжелей чурттаан маңган-ак тос ханалыг өлгү, мал-маганы одар-белчириин саза басып сыңышпастан, яды-чадызын хөлөчиктеткен, каржы-дошкун, хедер чаңныг, бакты кылганның бажын кезер, бардамнарның дискээн кезер Караты-Хаан чурттап чоруп тур оо.

Хаанның өргээзинден ырак звес черге кара чавыт чадыр өлгүг Өскүс-оол чурттап турган чүвең иргин. Өскүзүндөн өлбээн, каржы-чөңгээ дыңнап чорбаан, өрөмелиг шай-даа ишпээн, өрге-күске дузактап, балык-байлаң тудуп чип, аргазының айбези, кат-чимизи-биле хырнын бораастаар амытан чүве-дир. Бир-ле катап Караты-Хаанның өргээзинге карачал Өскүс-оол душ бооп кирип келгеш, хаанга мөгейип: «Бургандан чаянның күчүлүг хааным, хырын бораастап тоттурар ажилдан чүү бар ирги?» — деп айтырып-тыр. Хаан оолду тоор туржук, олбук-ширээзинде саадапкан, деспи долдур аш-чөмүн, ужатөжүн чооглап олуруп-тур. «Өс эдер бора шай, өрөмелиг далган өртзөңгө ажилдап берейн, хайыраатым» дээн Өскүс-оолдун шала ыыткыр чугаазын дыңнааш, хаан шугулдап: «Өөдежюкү үндүр тептиңер» — деп алгырган.

Оон-даа чүү боор, күжүр Өскүс-оол

муңгарап-деңгерең, аштавас боду аштап, түрөвөс боду түрөй бергеш, Ачытылыг Бора-Тайгада саадаан ачы-буянын башкыга чеде бергеш, хөрек сыңмас муңгаралын сөглөп-тир звеспе.

Ачытылыг Бора-Тайгада саадаан ачылыг башкы амылыг чүвениң тынын үспес, черниң чечек-чимизин чулбас, мерген угаанныг, хуулгаазын бодалдыг, экини кылганга элбек арга-сүмезин кадар, бакты кылганның бачыт-халавын чайладыр чүвең иргин. Ол Өскүс-оолду кыдындан кыдыг чокка, чаргылыын чарын салып дыңнааш: «Караты-Хаан кара-сагыштыг, каржы-килеңиг. Хомудава! Ону кижиге деп үнелзэн херээ чок, кинчи беги үстүр үе келир звеспе» — деп-тир.

Ачы-буян чедирер башкы тос чүзүн хуваанактыг тос чүктен чыгырып, илбишидилиг даштарны өтпес-читпес хапка сукаш, Өскүс-оолдун хөргээниң дужунга астып бергеш: «Басты берзе, хөрек дужун бүдүү суйбааш, «Тактагалдай» деп сымыраның сен, Экини күзезе, «Бодара» деп сымыраның сен» — деп чагып-сургап үдеп-тир.

Чеже чадаг чоруур боор, күжүр Өскүс-оол челер айттыг, шеверлер даараан торгу тоннуг болурун күзеп, «Бодум күзелим бодаразын» деп, чүрээниң дужунда даштыг хавын суйбаптарга, дээрже чөлзөш тыптып кээп, ооң кырындан эзер-чүгөнниг Эки-Бора аът челип бадып кээп-тир звеспе. А Өскүс-оол боду баарыңа келгеннерге ба-

зындырбас, чарынның алдынга дүшпес маадыр эр болуп хуула берген.

Эки-Бора аъттың эзеңгизинге тепкеш, эзеринге олурптарга, казыргыландыр дывылап, кара черни шык кылдыр, сайлыг черни суглуг кылдыр мөөп келген. «Чаш деп бодадым» — дээш, чырыын кулак дөзүңгө чедир чара соккаш, чараа-зы көвүктелдир мунуптарга, Эки-Боразы эстенедир чыраалап, салгын-биле чарыштыр саяктап чоруп каап-тыр.

Эки-Бора аъттыг Мерген-Тоолой маадыр Караты-Хаанның тозан кижиге долганып четпес докулчак ак өргээзиниң чанынга чедип кээрге, өгнүң ийи талазында таңнылдар сөгүрүп: «Мендээ мындаа-гылар, келгениңерге чолушуп тур бис. Аал-чуртуңар, ада адаан адыңар, ие адаан шоланар кым ирги?» — деп айтырарга, Өскүс-оол: «Тос сын ажып, тос хем кежи чорааш келдим. Адам адаан адым Мерген-Тоолой, ием адаан шолам Моңнаар-Кара дээр» — дээш, өже басып кире берген.

Мерген-Тоолой хаанның өөңгө кирип келгеш, «Караты-Хаан олудунга, даңгыналар туруштарыңа, дүжүметтер ол-ла черлеринге көжүй берзин» — деп, хөргээнде даштыг хавын суйбавышаан, сымыраныптарга, ооң ол чугаазының аайы-биле шупту чүве шимчевейн барган. Боду деспи долдур аш-чөмүн амзап, тодуп алгаш, хаанның өңчү-хөргөзгизин, мал-маганын яды чонга үлөп берипкеш, артан дүжүметтерге: «Хааныңар чивес чем

чипкеш, аараан-дыр. Доп-дораан Хөлдүн эринге чедирип, агаарлады — деп дужааган. Дүжүметтер ол-ла дохаанны чуузага олуртуп алгаш, хөргээниңгө эккээрге, Успа-Хөлдүн Шо-Хааны каргыраалыг Кара-Хемниң Караты-Хааны канчап барганын биллип кырадыр көжүп дөзе берген чүвең иргин.

Мерген-Тоолой аалынче чанып чыда, орук ара бир кырган энеге ражы берип-тир. «Карактарың ыжыгылап алган, кандыг човулаңныг кы боор» деп бодап: «Кайы бар чор си кырган-ава?» — деп айтырарга, ол: «Жы-дошкун Караты-Хаан мээң чарурумну Успа-Хөлчө кирип октапкан. Ам канчаарыл, чассыг, чараш кы чокта канчап чурттаар кижиге боор — дээш, катап-ла ыглай берген. Өскүс-оол кырганы: «Муңгараваңар, чарууңарны тып бээр мен. А Караты-Боду Успа-Хөлдүн сайы-дажы болу бер Кады чоруптаалыңар!» дээш, эне-Успа-Хөлчө углапканнар.

Хөлдүн кыдында таңмакка эрте не зштып кээр балык барын Мерген-Тоол эскерип кааш, кыргана: «Хайыңдыг сүдүннү доңгага куткаш, даң бажында ол эрикке салып каап тур» — деп чар.

Өскүс-оол биезги боду болуп хуу алгаш, бир эртен доңга чанынга бидыңнаалап турарга, «Чыдының чаага авамның хайындырган сүдү-ле» — демги балык чугааланып турар бол. Ол хөргээнде хавын суйбааш, «Авазы кызы бодара» дептерге, ай-хүн херге даңгына сугдан үнүп келген. Хенер Успа-Хөлдүн улуг-улуг чалгыглары дилип кээп, уругну алырының кырында да, күжүр Өскүс-оол Эки-Бора ады-б халдып барып, уругну ушкарыпкаш болган. Ол хал бар чыда, «Тактагалдай» деп сымыраныптарга, чалгыглар намы дедир эглип чоруй барганнар.

Эки-Бораның кырында ээлгир сын даңгыназын, эрес-дидим Мерген-Тоолны көрүп кааш, кырган-аваның шыры чырып, өөрээниңден карактарының чтары сыстып келген. Ооң соонда эрес-дыр Мерген-Тоолой биле эзлдек даңгы өг-бүлө тудуп, оюн-оя, чигин-чире чурт чоруй барып-тыр оо!

Мен-даа мында келдим, олар-даа барды. Шыянам!

Бараат ДЕЛЕГ-О

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ГБУЗ РТ САНАТОРИЙ-ПРОФИЛАКТОРИЙ

«СЕРЕБРЯНКА»

приглашает на оздоровительный отдых в пансионате

«Серебряное озеро» на оз. Дус-Холь
стоимость – 7700 рублей за 7 дней проживания в 2-х или 3-х местных уютных номерах, с 3-х разовым питанием, оздоровительными мероприятиями и увлекательным досугом!!!

СРОКИ ЗАЕЗДОВ:

- с 19 августа по 25 августа 2017 года
- с 26 августа по 01 сентября 2017 года
- с 02 сентября по 08 сентября 2017 года

Бронирование номеров по телефону: 9-20-78, 8913-345-47-87

Реализация путевок осуществляется по понедельникам и четвергам в Доме Туризма каб. 1 на 1 этаже с 14.00 до 18.00 часов.

Возможна оплата по безналичному расчету.

Государственное унитарное предприятие
ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖКХ РТ

Переехали на новый адрес г. Кызыл,
Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12, 23.

- Жилые дома, коттеджи;
- Кыштаг для чабанских стоянок;
- Градостроительный план земельного участка;
- Перепланировка и реконструкция домов и квартир.

Раб.тел.: 2-32-59, 3-20-64
факс: (39422) 2-32-59
сот.: 8-923-265-1028,
guppsbrt@mail.ru

УАЗ автомашинага
артык кезектерни садып база
ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ Новосибирск хоорайны болур. 10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет – 44-ФЗ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктунуң езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарым-чалыг керээ езугаар кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът)
тел. 8-913-358-08-88.

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 11805 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3935

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар – 2-17-91
Секретарь В.М. Чахтар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилен-политиктиг (редактору Ш.М. Суван)
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол)
Социал айттырылгар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94
Култура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол)
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак)
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Манык

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл

Харылзаа информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар ады-рынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзүн
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан.
(Кызыл, Шетинин болгаш Краченко, 1)
Солунда парлаттыңан материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туруж-
дүүлешин барып болур. Айыттыңан саннары бол-
гаш өскө-даа фактылары дыңнадылары дээш автор-
боттары харылаар.

Чагыдылган индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонго долдур.